

Інструменти деліберативної демократії: можливості застосування у воєнний та повоєнний час в Україні

Тетяна Андрійчук,
кандидат політичних наук,
Секретаріат Кабінету
Міністрів України

Tetiana Andriichuk,
Candidate of Political
Sciences,
Secretariat of the Cabinet
of Ministers of Ukraine

ORCID: 0000-0003-3832-6252,
andrtet@gmail.com

Анотація. Концепція деліберативної (до-радчої) демократії є однією зі спроб удосконалити та „розширити” межі сучасної представницької демократії. Вона покликана привнести додаткові механізми вдумливого, аргументованого і ширшого обговорення суспільно важливих питань, а також використовувати консенсусний потенціал деліберації для залагодження конфліктів, розгляду чутливих питань.

Враховуючи значну увагу до цієї концепції з боку інституцій Європейського Союзу та міжнародних організацій, а також суспільний запит на обговорення важливих питань функціонування

держави навіть в умовах повномасштабної російської агресії, у статті досліджуються можливості й особливості застосування інструментів деліберативної демократії під час війни та очікуваного повоєнного відновлення.

Автор аналізує результати досліджень досвіду інших країн, травмованих війнами чи насильницькими конфліктами, а також тенденції 2022 – початку 2023 років, які свідчать про формування в Україні ініціатив з обговорення засадничих питань розвитку держави, повоєнної відбудови, можливих змін суспільного договору. Це є основою для обґрунтування актуальності пошуку ефективних інструментів деліберації для підвищення результативності обговорень і залагодження можливих ресурсних й інших конфліктів.

У статті також аналізуються особливості попереднього досвіду впровадження в Україні низки інструментів громадської участі, зокрема, проблеми організації публічних консультацій, роботи громадських рад, опитувань у мобільному додатку „Дія”. За результатами відзначається потреба в удосконаленні цих інструментів та підвищенні їх деліберативного потенціалу. Крім того, проаналізовано позитивний досвід упровадження низки інших, відносно нових для України, деліберативних практик (зокрема, діалогу та публічних консультацій у діалоговому підході), який може стати основою для організації деліберативних обговорень під час війни та повоєнного відновлення.

Ключові слова: деліберація, деліберативна демократія, політична участь, публічні консультації, діалог, конфлікт, консенсус.

Tools of deliberative democracy: possibilities of application in wartime and post-war times in Ukraine

Abstract. The concept of deliberative democracy is one of the attempts to improve and „expand” the boundaries of modern representative democracy. It exists to

bring additional mechanisms for thoughtful, reasoned and broader discussion of socially important issues, as well as to use the consensus potential of deliberation to resolve conflicts and consider sensitive issues.

Taking into account the considerable attention paid to this concept by the European Union and international organizations, as well as the public demand for discussion of important issues of the functioning of the state even in the conditions of full-scale Russian aggression, the article examines the possibilities and features of using the tools of deliberative democracy during the war and the expected post-war recovery.

The author analyzes the results of researches on the experience of other countries traumatized by wars or violent conflicts, as well as the trends of 2022 – the beginning of 2023, which indicate the formation of initiatives in Ukraine to discuss the fundamental issues of state development, post-war reconstruction, and possible changes to the social contract. This is the basis for substantiating the relevance of the search for deliberation tools to increase the effectiveness of discussions and resolve possible resource and other conflicts.

The peculiarities of the previous experience of implementing a number of public participation tools in Ukraine, in particular the problems of organizing public consultations, the work of public councils, surveys in the Diya mobile application, are also analyzed in the article. According to the results, the need to improve these tools and increase their deliberative potential is noted. In addition, the positive experience of implementing a number of other, relatively new for Ukraine, deliberative practices (in particular, dialogue and public consultations in a dialogical approach) was analyzed. The author notes that this experience can become an important basis for organizing deliberative discussions during the war and post-war reconstruction.

Key words: deliberation, deliberative democracy, political participation, public consultation, dialogue, conflict, consensus.

Постановка проблеми. Попри утвердження демократичної форми правління як ознаки розвиненої держави в сучасному світі політична наука далека від ідеалізації феномену демократії та не припиняє осмислювати проблеми демократичних систем. Точаться дискусії, чому ці системи не завжди є ефективними з точки зору управління, реагування на потреби громадян та балансування інтересів різних груп. Досліджуються ризики, з якими стикаються демократії, зокрема зростання популізму, внутрішніх конфліктів, відчуженості громадян від політичної участі та недовіри до представницьких інститутів. Якщо раніше еволюційний розвиток демократії ґрунтувався на поступовому розширенні електоральної участі, то сьогодні тривають обговорення, як посилити громадську участь поза електоральними процесами.

Однією зі спроб удосконалити та „розширити” межі сучасної представницької демократії є концепція деліберативної (дорадчої) демократії. Її концептуальний розвиток розпочався ще у 1960–1970 роках. Водночас справжній „деліберативний поворот” мав місце у 1980–1990 роках [1, р. 3–4].

В основі деліберативної демократії – ідея використовувати деліберацію (виважені, розсудливі, аргументовані обговорення) для пошуку шляхів розв’язання суспільних проблем. Важко не погодитися з думкою, що загалом

ідеї та практики публічних обговорень питань політики „такі ж старі, як і сама демократія, та зародилися ще в стародавніх Афінах” [2, р. 1]. Але новітня концепція деліберативної демократії є спробою адаптувати такі ідеї на іншому етапі суспільного розвитку та втілити їх у сучасних публічних практиках.

Загалом концепція деліберативної демократії не є нормативно уніфікованою. Дослідники пропонують різні підходи до способів її впровадження, наприклад:

1) розвиток парламентської деліберації, коли законодавчі органи виступають як „деліберативні асамблеї” (Дж. Бессет, М. Стінберген, Дж. Туліс, Дж. Ур, Ю. Штейнер та ін.);

2) залучення громадян, їх об’єднань, інших суспільних акторів до поінформованого і виваженого обговорення важливих державних рішень, ініціатив (Дж. Драйзек, Д. Кахане, К. Росс, Дж. Форестер та ін.). Це можуть бути дорадчі опитування (Дж. Фішкін), деліберативні форуми (Е. Міхельс, К. Страндберг, Х. Бінема та ін.), фасилітовані деліберативні обговорення, діалоги (Дж. Форестер), громадські журі (М. Барнес, Г. Сміт, С. Уельс та ін.) тощо;

3) розвиток неформалізованих суспільних дискурсів як невід’ємної частини суспільного життя (Дж. Боман, Ю. Габермас, Дж. Мансбридж, Дж. Паркінсон, С. Чемберс та ін.).

Попри таке різноманіття підходів, можна стверджувати, що загалом деліберативна демократія покликана привнести до „класичної” представницької демократії додаткові механізми вдумливого, аргументованого обговорення суспільно важливих питань або конкретних державних рішень. Це, в свою чергу, має посилювати політичну участь та легітимізувати політичні процеси у міжвиборчі періоди. Нормативним ідеалом є також залагодження конфліктів та орієнтованість на наближення до консенсусу стосовно способів врегулювання чутливих чи конфліктних питань – навіть якщо консенсус не є кінцевою метою і учасники відстоюватимуть власні інтереси, очікується, що „загальним інтересом буде легітимність результатів у вигляді розуміння обґрунтувань усіх, хто буде під їхнім впливом” [3, р. 309].

Сьогодні спостерігається особлива увага до деліберативної демократії з боку міжнародних організацій та ініціатив, що може стати новим „деліберативним поворотом”. Так, у 2022 році Рада Європи розпочала розроблення „першого європейського стандарту деліберативної демократії” – рекомендацій Комітету міністрів державам-членам [4]. У 2021 році Організація економічного співробітництва та розвитку запропонувала Керівництво для політиків і державних службовців „Вісім шляхів інституціоналізації деліберативної демократії” [5]. Міжнародна Ініціатива „Партнерство “Відкритий Уряд””, що об’єднує понад 70 країн, у спеціальному посібнику рекомендує урядам застосовувати деліберацію для глибшого розуміння проблем, залучення громадськості до вироблення політики і балансування конкуруючих інтересів [6, р. 10].

Важливо звернути увагу на впровадження інструментів деліберативної демократії на рівні Європейського Союзу. Йдеться як про публічні консультації, так і спеціально розроблені громадянські діалоги [7, р. 314–316], деліберативний проєкт „EuroPolis” [8].

Враховуючи, що Україна перебуває на євроінтеграційному шляху, належить до держава-членів Ради Європи та учасниць Ініціативи „Партнерство „Відкритий Уряд””, аналіз стану та перспектив упровадження інструментів деліберативної демократії, водночас з урахуванням особливостей воєнного стану, є актуальним напрямом дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри час, який минув після так званого „деліберативного повороту”, розвиток положень концепції деліберативної демократії триває. Західні дослідники осмислюють її сильні та слабкі сторони, роль у політичних процесах (Дж. Драйзек [9], Дж. Менсбридж, Дж. Боман, С. Чемберс [10] та ін.), працюють над удосконаленням інструментів деліберативної демократії та випробуванням їх на практиці (В. Андерсен, К. Гансен [11], Дж. Фішкін, Р. Лускін, Р. Джовелл [12], Т. Бурхардт [13], М. Маккой, П. Скаллі [14] та ін.), пропонують способи зробити цю модель більш учасницькою, навіть через поєднання концепцій деліберативної та партисипаторної демократії (К. Лафонт [15], М. Воррен [16] та ін.).

В Україні протягом останніх років також формується певний досвід наукового й емпіричного осмислення положень деліберативної демократії. Її нормативні особливості й розробки іноземних дослідників у своїх працях аналізували, зокрема, О. Волошенюк, Ю. Герман, Д. Кірюхін, А. Ковальов, А. Колодій, С. Мамчак.

Серед нещодавніх наукових публікацій, що поглиблюють теоретичні дослідження у цій сфері, – наукова розвідка О. Токовенка та О. Третяка стосовно розмежування публічної сфери політики та деліберативної демократії, що є внеском в осмислення різних рівнів політичної участі [17]. Трансформація маркерів теорії деліберативної демократії досліджена в нещодавній праці Н. Ротар, в якій наголошено на таких важливих факторах, як різноманітність інструментів деліберативної демократії, її взаємозв’язок з легітимністю та цінність пошуку консенсусу під час деліберативних обговорень, навіть попри умовну можливість його досягнення [18].

Враховуючи тісний зв’язок концепції деліберативної демократії з проблематикою взаємодії держави та громадянського суспільства, слід відзначити важливість для аналізу розвитку деліберативної демократії відповідних праць низки інших дослідників (зокрема, І. Кресіної, О. Корнієвського, О. Майбороди, П. Манжолі, Ю. Шайгородського).

Водночас осмислення потребує нове для української політичної науки питання стосовно перспектив розвитку демократичних процесів в Україні як країни, що перебуває в умовах воєнного стану. Отже, метою цієї статті є визначити можливості й особливості застосування інструментів деліберативної демократії під час війни та очікуваного повоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Як уже відзначалося, Європейський Союз, міжнародні організації та ініціативи приділяють значну увагу питанням упровадження деліберативної демократії. Відповідно, Україна як кандидат на членство в ЄС, член Ради Європи та учасниця Ініціативи „Партнерство “Відкритий Уряд”” природно стикатиметься з потребою застосовувати деліберативні практики принаймні відповідно до рекомендацій, вироблених на міжнародному рівні. Однак, на наш погляд, це може мати лише обмежений вплив на реальну політичну практику. Результативність упровадження інструментів деліберативної демократії суттєво залежатиме від „внутрішнього” запиту як з боку суспільства, так і державних інституцій, а також від розуміння, які додаткові вигоди може привнести деліберативна у політичні процеси, що впливатиме на готовність суспільних акторів долучатися до деліберативних обговорень, а державних інституцій – витратити час та ресурси на їх організацію.

І в цьому контексті, на нашу думку, першочергово має розглядатися консенсусний потенціал деліберативної демократії, покликаний сприяти подоланню конфліктів, формуванню взаєморозуміння між різними сторонами та пошуку консенсусу щодо чутливих для суспільства питань. Це особливо важливо для молодих демократій. Можемо погодитися з Ю. Шайгородським, що у країнах, які торують шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, посилюються і поглиблюються дезорієнтаційні процеси. Ключовими стають проблеми ціннісної єдності, подолання ціннісних суперечностей, зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку [19, с. 309].

Сьогодні, на десятому році російсько-української війни та другому році російського повномасштабного вторгнення, соціологічні дослідження свідчать, що українське суспільство, як ніколи, об’єднано, насамперед, стосовно таких стратегічних питань, як напрям розвитку країни [20], довіра до ЗСУ, президента, інших інституцій, залучених до захисту країни [21]. Однак понад 80% громадян вважають, що треба бути обережними з людьми, особливо „чужими” [20]. Відповідно – під загрозою базова довіра членів суспільства один до одного, а отже, і практики співпраці у публічному дискурсі. Це може спричинити й розвиток нових диференціацій та конфліктів.

Уже зараз попри те, що, згідно з опитуваннями, близько 70% постійних мешканців громад позитивно ставляться до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [22], дослідження потреб та запитів громад фіксують, що завищені очікування швидкої соціалізації ВПО призводять до розчарувань мешканців та формування відчуття невдячності й несправедливості [23, с. 24–25]. Також, на думку В. Паніотто, нова соціальна диференціація вже проявляється у різниці в ставленні до громадян, які виїхали за кордон, залежно від їх статі та причин виїзду. Залишається суперечливим і питання використання російської мови, а новою проблемою, що може порушити інтегрованість суспільства, є ставлення до українців на окупованій території та питання колаборації [24].

Слід врахувати і нещодавній досвід післякризового розвитку суспільно-політичної ситуації в Україні – безпосередньо після Революції гідності та

початку російського вторгнення. У той час актуалізувався суспільний запит на „переукладання” нового суспільного договору (у формальний спосіб – у вигляді змін до Конституції чи принаймні неформальний – узгодження суспільством і політичними акторами нових стратегічних засад розвитку держави). Відповідно, розпочалися деліберативні процеси з цього питання, насамперед у громадському секторі, що, в свою чергу, формувало певну готовність у провідних політичних акторів. Однак суттєвого розвитку відповідні процеси не набули, тому ідея масштабних суспільних дискусій з цих питань у 2017 році видавалася дослідникам уже не такою однозначною перспективою [25, с. 242]. Водночас після повномасштабного вторгнення ідея обговорення нових засад суспільного договору знову актуалізувалася, при чому як у середовищі громадських експертів [26; 27], так і посадовців [28]. Реалізувати цей суспільний запит без застосування інструментів деліберативної демократії буде достатньо складно.

Крім того, розвиток повоєнної країни відбуватиметься в умовах обмежених ресурсів. Тому чутливими та потенційно конфліктними для суспільства стануть такі питання відбудови: вибір галузей промисловості чи територій для надання підтримки, конкретні кроки у зруйнованих чи постраждалих громадах. Вирішення цих питань також потребуватиме досягнення певного консенсусу як серед провідних політичних акторів, так і в суспільстві в цілому або в конкретній громаді.

Чи є інструменти деліберативної демократії найкращими для застосування в умовах, в яких на сьогодні перебуває Україна? Дати однозначну відповідь достатньо складно. Тривале протистояння Української держави російському агресору не має прямих аналогів з часу завершення Другої світової війни. При цьому сучасний досвід застосування широких деліберативних обговорень у суспільствах, травмованих війною або іншими видами насильницьких конфліктів, насправді достатньо обмежений як кількісно, так і географічно. Однак це не виключає можливості принаймні орієнтуватися на досвід таких країн.

Так, деякі дослідники вважають процес розроблення конституції в ПАР моделлю для суспільств, травмованих війною чи іншими видами насильницьких конфліктів. Широкий деліберативний процес у цій країні тривав сім років і супроводжувався реалізацією комплексної освітньої програми. При цьому саме „повільний і громіздкий характер процесу”, на думку дослідників, „був основою його успіху” [29, р. 4–5]. Деліберативному підходу в ПАР протиставляються конституційні процеси в Руанді та Афганістані, де обговорення не були широкими та тривалими й не дозволили наблизитися до консенсусу та подолати лінії суспільних конфліктів [29, р. 5].

Також досвід окремих країн засвідчує, що контексти повоєнної чи постконфліктної реконструкції формують потребу в інституційних механізмах, що сприятимуть вибору серед альтернативних пріоритетів і допомагатимуть розглядати конкурентні претензії та досягати консенсусу. Як наголошує М. Дорнбос, який вивчав досвід виходу низки країн з тривалих конфліктів і руйнувань, ресурсні конфлікти в таких умовах мають шанс

бути належно розв'язаними лише за наявності адекватної інформації та деліберативної стосовно можливих наслідків рішень [30, р. 278–279].

С. Джерам та Д. Конверсі, аналізуючи використання інструментів деліберативної демократії у Країні Басків, указують на незначну результативність подібних спроб саме під час конфлікту, водночас обґрунтовують думку, що постконфліктна ситуація відкриває нові вікна можливостей. У разі зникнення факторів загрози політичні актори вже не можуть виправдовувати свою непримиренність, а громадська думка виявляється менш розколотою, ніж позиції провідних політичних партій [31, р. 54].

М. Барнетт у праці, присвяченій стабілізації держав після військових конфліктів (на прикладі Афганістану, Іраку, ПАР), відокремлює „ліберальне” миробудування („peacebuilding”), яке „використовує шокову терапію, щоб підштовхнути держави до якогось заздалегідь визначеного бачення землі обітованої”, та „республіканське”, що наголошує на процесах деліберативної, надаючи „простір суспільним акторам самим визначати, що таке добре життя та як його досягти” [32, р. 90]. При цьому саме інструменти деліберативної є вельми важливими, оскільки вимагають публічного обґрунтування позицій і рішень, заохочують враховувати погляди інших і, можливо, навіть виявляти спільні інтереси та розвивати почуття спільності [32, р. 96].

Загалом, як відзначає С. Меддісон, для багатьох „розділених” суспільств деліберативна може залишатися недосяжною, крім випадків її структурованого та прагматичного застосування політичними елітами (на відміну від неструктурованих громадських ініціатив) [33, р. 189].

Для нашої держави важливо орієнтуватися і на власні політичні традиції та попередній досвід упровадження інструментів деліберативної демократії. Так, з 2004 року в Україні розвивається законодавство про публічні консультації (консультації з громадськістю) [34]. Урядом визначені такі форми консультацій з громадськістю: електронні консультації, публічні громадські обговорення (круглі столи, форуми, конференції, зустрічі, наради тощо), вивчення громадської думки. Слід звернути увагу, що після запровадження воєнного стану обов'язок проводити консультації нормативно не був обмежений – відповідно до змін до Регламенту Кабінету Міністрів вони не проводяться лише з питань, що пов'язані із забезпеченням обороноздатності держави, а також із виникненням загрози життю та/або здоров'ю населення [35]. Отже, на рівні законодавства проведення публічних консультацій, зокрема публічних громадських обговорень, під час повномасштабної війни визнається урядом можливим і важливим.

Одночасно з цим, також за урядовим рішенням [34], в Україні розвивається інститут громадських рад – консультативно-дорадчих органів, що мають функціонувати при усіх органах виконавчої влади. Такі ради покликані бути своєрідними постійними „громадськими форумами” для залучення інститутів громадянського суспільства до обговорення питань державної політики. При цьому механізм формування рад пройшов еволюцію від призначення керівництвом органу до обрання членів на зборах кандидатів від інститутів громадянського суспільства або через рейтингове

електронне голосування. На час воєнного стану уряд, як і у випадку публічних консультацій, не скасував функціонування громадських рад, лише обмежив публічні заходи з обрання їхнього нового складу, передбачивши продовження роботи попереднього до кінця війни [34].

Слід звернути увагу на ще один механізм, що почав функціонувати вже під час повномасштабної війни, – запроваджені урядом загальнонаціональні „опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя” на Єдиному державному порталі електронних послуг та в застосунку „Дія” [36].

Окремо відзначимо законодавчі акти, які б мали сприяти розвитку деліберативної на місцевому рівні. Зокрема, Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” визначає такі інструменти, як громадські слухання, місцеві ініціативи, збори та ін. (хоча відповідний закон не деталізує вимоги до таких заходів, тому їх на свій розсуд може визначати кожен орган місцевого самоврядування) [37]. Також законодавством передбачений обов’язок проведення громадських слухань, інших обговорень з окремих, особливо важливих місцевих питань, зокрема, з питань містобудівної діяльності [38], побудови об’єктів, що можуть мати значний вплив на довкілля (нафтопереробні, газопереробні заводи, теплові електростанції, хімічні виробництва, кар’єри, потужності з інтенсивного вирощування птиці і свиней та ін.) [39].

Однак результативність запровадження інститутів деліберативної демократії залежить не лише від наявності законодавчих вимог, але й від особливостей практичного їх втілення, здатності забезпечити саме деліберативні, а не формальні обговорення.

З цього погляду, деліберативна можливість під час використання лише певних форматів публічних громадських обговорень і за умов спеціально розробленого процесу. Разом з цим українське законодавство не визначає вимог до вибору органами виконавчої влади форм і форматів публічних консультацій. Тому у більшості випадків органи виконавчої влади застосовують електронні консультації (близько двох третин консультацій міністерств до повномасштабного вторгнення проводилися саме таким чином [40]). Водночас ця форма не передбачає деліберативної. Громадські слухання, що проводяться на місцевому рівні, зокрема під час розгляду питань містобудування чи впливу певних об’єктів на довкілля, часто відбуваються формально. Серед яскравих прикладів – громадські слухання у с. Підгірне (Волинська область) стосовно відкриття ферми з потенційним негативним впливом на довкілля, які тривали 3 хвилини та 6 секунд [41]. Робота громадських рад при органах виконавчої влади також викликає низку зауважень як у контексті загальної ефективності їх роботи, так і можливості виконувати саме деліберативні функції [42, с. 8–9].

Практика проведення загальнонаціональних опитувань з використанням мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу електронних послуг („Дія”) поки що не має деліберативного потенціалу, а подекуди бачиться маніпулятивною. Під час голосувань не надається належна інформація,

роз'яснення щодо варіантів рішень, їх сильних і слабких сторін [42, с. 9]. При цьому опитування в мобільному додатку „Дія” не відповідають і правилам проведення соціологічних досліджень та не можуть належним чином відображати думку громадян [43].

Незважаючи на перераховані обмеження механізмів громадських обговорень з точки зору деліберації, не можна стверджувати, що в Україні загалом відсутні відповідні позитивні практики. При цьому активізація пошуку додаткових інструментів для цього мала місце саме після подій Революції гідності та на початку російської агресії й окупації частини української території. Важливим новим інструментом став спеціально розроблений формат обговорень під назвою діалог – фасилітований груповий процес, спрямований на покращення розуміння/стосунків між учасниками та прийняття рішень щодо спільних дій або розв'язання конфлікту [44, с. 17]). На відміну від формалізованих обговорень (наприклад, у форматі засідання за круглим столом чи громадських слухань), діалог передбачає неформалізовану деліберацію для з'ясування інтересів і потреб сторін, обговорення аргументів, формування емпатії та пошуку спільних підходів до вирішення проблемних питань. Упровадження цього інструменту в українську практику відбувалося спочатку як ініціатива міжнародних організацій (Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, USAID та ін.) і низки українських неурядових організацій й ініціатив та стосувалося, насамперед, рівня громад. Наприклад, діалог як спеціальний інструмент використовувався для налагодження механізму співпраці ветеранів АТО, місцевої громади та місцевої влади в Дніпропетровській області; пошуку порозуміння щодо використання мов національних меншин в Ужгороді, Львові, Одесі, Чернівцях [45, с. 15–18]; досягнення згоди під час приєднання громад до міст обласного значення та ОТГ тощо [46].

Водночас, починаючи з 2016 року відбувалося впровадження інструментів деліберації і в практику урядових публічних консультацій (так звані публічні консультації у діалоговому підході [44, с. 17]). Зокрема, Секретаріатом Кабінету Міністрів України застосовувалися спеціальні деліберативні формати заходів („світові кафе”, „майстерні майбутнього”, „відкриті простори” тощо) в межах підготовки планів дій з упровадження міжнародної Ініціативи „Партнерство “Відкритий Уряд””, обговорення проєкту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства, інших питань взаємодії органів влади та громадськості. За підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні були підготовлені рекомендації для державних службовців стосовно використання діалогу під час упровадження реформ [44]; у співпраці зі Секретаріатом Кабінету Міністрів України проводилися тренінги з питань застосування елементів діалогу у публічних консультаціях. До прикладів найширших деліберативних обговорень, що були реалізовані в Україні з ініціативи державних органів, можна віднести інклюзивні позапарламентські публічні консультації „Через консенсус – до змін у Конституції у частині децентралізації”, процес яких супроводжували фасилітатори – фахівці з організації діалогу [47].

З початком повномасштабного вторгнення російського агресора в Україну як для державних органів, так і для суспільства у пріоритеті були питання виживання. Однак поступове звільнення українськими військовими значної частини населених пунктів дещо підвищило рівень безпеки, і в публічному дискурсі став помітним запит на широке обговорення інших актуальних для суспільства питань. Зокрема, як і в багатьох країнах, травмованих війною чи насильницькими конфліктами, актуалізувалося питання суспільного договору та внесення можливих змін до Конституції після війни. Деліберация з цього питання вже розпочалася в громадському та експертному середовищі [48].

Незважаючи на продовження війни, ще одним питанням, яке актуалізувало спроби застосування інструментів деліберации, стала робота українського уряду за підтримки міжнародних організацій над визначенням пріоритетів повоєнної відбудови. Для розроблення цих пріоритетів був створений спеціальний майданчик – Національна рада з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. 24 робочі групи Ради мають забезпечити обговорення з різних питань державної політики за участю представників як державних органів, так і громадського сектору, експертів. Однак роботу Ради складно назвати достатньою з точки зору забезпечення широкої деліберации. З одного боку, напрацьовані робочими групами матеріали були використані українським урядом під час підготовки плану відбудови, представленого на конференції в Лугано (Швейцарія). З другого – показово, що представники українського громадського сектору і надалі самостійно ініціювали додаткові деліберативні обговорення, поглиблюючи відповідні напрацювання із залученням експертів як з громадського, так і державного сектору [49].

Це свідчить, що пошук і застосування результативних інструментів деліберации в Україні не втрачає актуальності. При цьому, враховуючи завдання нещодавно затвердженого плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [50], український уряд визнає наявність проблемних питань у практиці проведення публічних консультацій і діяльності громадських рад. Тому було заплановане удосконалення відповідного законодавства, розроблення рекомендацій. Пріоритетним визначено і подальше впровадження інструменту діалогу як підходу до вирішення чутливих питань, розв'язання конфліктів.

Окремо слід відзначити появу вже під час повномасштабної війни нових проєктів із посилення за міжнародної підтримки деліберации на місцевому рівні. Йдеться, наприклад, про проєкти „Лабораторії творчого діалогу в громадах” програми „U-LEAD з Європою”, „Посилення багаторівневого врядування, демократії та прав людини на місцевому рівні в Україні” Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи [51; 52].

До вищезазначеного слід додати, що сьогодні поступово формується і незалежний від рекомендацій чи грантів міжнародних організацій „внутрішній” – з боку місцевої влади – запит на застосування

інструментів деліберативної демократії під час обговорення таких складних питань, як відбудова населених пунктів. Так, у межах проєкту „Irpin Reconstruction Summit”, що реалізується за ініціативи Інвестиційної ради міста у партнерстві з громадською організацією „Центр суспільних комунікацій”, проводяться публічні обговорення питань відбудови деокупованого міста та розпочато створення відповідних робочих комітетів із залученням заінтересованих представників громади [53].

Значна увага деліберації приділяється і в проєкті Маріупольської міської ради щодо визначення візії відродження Маріуполя „Mariupol Reborn”, який ініційовано навіть попри те, що місто досі перебуває під російською окупацією. Так, спільно з архітекторами й фасилітаторами розпочато проведення деліберативних обговорень з мешканцями міста, які наразі проживають в інших громадах підконтрольної Україні території. Перша діалогова зустріч „Я – Маріуполь: маю намір відродитись” була проведена із застосуванням деліберативного формату „світове кафе”, який був спеціально адаптований у „розмову за кухонним столом”, щоб створити „відчуття домашнього діалогу на кухні великої маріупольської родини” [54].

Висновки. Концепція деліберативної демократії є спробою „розширити” межі сучасної представницької демократії за допомогою впровадження публічних обговорень важливих суспільно-політичних питань у міжвиборчий період. Крім того, важливим фактором, який привертає увагу до цієї концепції, є її консенсусний потенціал, покликаний сприяти врегулюванню чутливих чи конфліктних питань. На сьогодні триває накопичення практики застосування інструментів деліберації у демократичних країнах і дослідження цих процесів політичною наукою. Водночас на рівні інституцій Європейського Союзу та міжнародних організацій, ініціатив (Рада Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку, Ініціатива „Партнерство „Відкритий Уряд””) активно розробляються відповідні рекомендації та стандарти.

Проведене нами дослідження свідчить, що попри повномасштабну війну в Україні формується значний запит на обговорення складних суспільно-політичних питань, серед яких засади суспільного договору, питання повоєнної відбудови на національному рівні, відновлення постраждалих населених пунктів та ін. Тому пошук результативних інструментів державно-громадської взаємодії, які б дозволили реалізовувати цей запит та залагоджувати можливі ресурсні й інші конфлікти, є актуальним питанням.

Незважаючи на те, що зарубіжний досвід країн, травмованих війнами чи насильницькими конфліктами, складно порівнювати з українським, аналіз результатів досліджень такого досвіду вказує на ефективність застосування інструментів деліберативної демократії за низки умов. Насамперед, вагомою є роль політичної волі і готовності керівництва держави утриматися від швидкого прийняття рішень щодо складних питань та витратити значний час і ресурси на деліберативні обговорення та пошук консенсусних рішень. Також значення має побудова деліберативних процесів, зокрема передбачення різнорівневих та інклюзивних обговорень у різних форматах,

надання учасникам повної інформації з питань, винесених на обговорення, роз'яснення наслідків альтернативних рішень.

В Україні навіть в умовах повномасштабної війни механізми громадської участі не обмежені законодавством (на відміну від обмежень, які були запроваджені, наприклад, у сфері відкритих даних чи реєстрів). Водночас аналіз практики застосування таких механізмів свідчить, що їх деліберативний потенціал не використовується повною мірою. Зокрема, поширеним є формальний підхід до організації публічних консультацій, громадських слухань на місцевому рівні, роботи громадських рад, опитувань у мобільному додатку „Дія”. Однак важливо звернути увагу, що зазначені проблеми визнаються на рівні уряду і формується політична воля їх розв'язувати. Про це свідчать, насамперед, завдання нового урядового плану заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки щодо удосконалення законодавства і практики проведення публічних консультацій, діяльності громадських рад при органах виконавчої влади.

Відбір інструментів деліберативної демократії для застосування в Україні під час війни та повоєнного відновлення, а також процес їх удосконалення має ґрунтуватися на вже наявних прикладах позитивного досвіду впровадження деліберативних практик. Ідеться, зокрема, про порівняно новий для України інструмент діалогу, розроблений для обговорення конфліктних чи чутливих питань. Завдяки низці успішних практик застосування цього інструменту у попередніх роках новий план заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки містить завдання щодо подальшого його впровадження в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Посилити деліберативний потенціал публічних консультацій може використання під час їх організації діалогового підходу та неформалізованих деліберативних форматів („світові кафе”, „майстерні майбутнього”, „відкриті простори” та ін.).

На наш погляд, значний деліберативний потенціал мають і опитування в мобільному додатку „Дія”, однак потрібно змінити підходи до їх проведення, зокрема, в частині забезпечення поінформованої участі та розуміння учасниками змісту і наслідків усіх альтернатив, винесених на обговорення. Також ефективним деліберативним інструментом може стати мережа громадських рад при органах виконавчої влади за умови перегляду засад і практик їхньої діяльності.

Визначення конкретних способів удосконалення інструментів деліберативної демократії в Україні, що передбачено завданнями урядового плану заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, є актуальним напрямом подальших наукових досліджень. Крім того, додаткового дослідження потребує можливість упровадження нових для України, однак випробуваних в інших країнах, інструментів деліберативних опитувань, форумів, громадських журі тощо.

Бібліографічні посилання

1. Dryzek J. S., Niemeyer S. 1 Deliberative Turns. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford, 2010. P. 3–18.
2. Elster J. (ed.). *Deliberative Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 477 p.
3. Chambe S. Deliberative Democratic Theory. *Annual Review of Political Science*. 2003. Vol. 6. P. 307–326.
4. Public Consultation on a Draft Recommendation on Deliberative Democracy / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/good-governance/-/public-consultation-on-a-draft-recommendation-on-deliberative-democracy> (дата звернення: 09.03.2023).
5. Eight ways to institutionalise deliberative democracy / OECD. URL: <https://www.oecd.org/gov/open-government/eight-ways-to-institutionalise-deliberative-democracy.htm>. (дата звернення: 09.03.2023).
6. Deliberation. Getting Policy-Making Out from Behind Closed Doors / The Open Government Partnership Practice Group on Dialogue and Deliberation. URL: https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2019/06/Deliberation_Getting-Policy-Making-Out_20190517.pdf. (дата звернення: 09.03.2023).
7. Blockmans S., Russack S. *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. Brussels, London : CEPS; Rowman & Littlefield International, 2020. 383 p.
8. EuroPolis: A Deliberative Polity-making Project. URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/225314> (дата звернення: 09.03.2023).
9. Dryzek J. S. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford : Oxford University Press, 2012.
10. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S. & others. *A Systemic Approach to Deliberative Democracy. Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. P. 1–26.
11. Andersen V., Hansen K. How Deliberation Makes Better Citizens: The Danish Deliberative Poll on the euro. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. P. 531–556.
12. Fishkin J., Luskin R., Jowell R. Deliberative Polling and Public Consultation. *Parliamentary Affairs*. 2000. Vol. 53. Issue 4. P. 657–666.
13. Burchardt T. Deliberative research as a tool to make value judgements. *Qualitative Research*. 2014. Vol. 14 (3). P. 353–370.
14. McCoy M., Scully P. Deliberative Dialogue to Expand Civic Engagement: What Kind of Talk Does Democracy need? *National Civic Review*. 2002. Vol. 91. No. 2. P. 117–134.
15. Lafont C. *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 288 p.
16. Warren M. Participatory Deliberative Democracy in Complex Mass Societies. *Journal of Deliberative Democracy*. 2020. No. 16 (2). P. 81–88.
17. Токовенко О. С., Третяк О. А. Публічна сфера політики та деліберативна демократія: критерії демаркації. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2020. № 3 (1). С. 241–250.
18. Ротар Н. Трансформація маркерів теорії деліберативної демократії в сучасній політичній науці. *Медіафорум*. 2022. № 10. С. 25–42.
19. Шайгородський Ю. Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. *Зміни політичних режимів*

і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 304–351.

20. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року / Соціологічна група „Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yuna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (дата звернення: 10.03.2023).

21. Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.) / Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r> (дата звернення: 10.03.2023).

22. Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (у контексті широкомасштабного російського вторгнення) / Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1164&page=1&fbclid=IwAR3_yeP3uP435fP5sOC9VV4CJ7hhlh2-WxNLB_YXmrAgLYkjchizpM2Zu4 (дата звернення: 10.03.2023).

23. Звіт за результатами дослідження потреб та запитів громад, пов'язаних із викликами, які з'явилися внаслідок повномасштабного вторгнення РФ. Київ, 2022. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/1099/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-new_08.08.pdf. (дата звернення: 10.03.2023).

24. Втратити доходи, пережити розлуку, почуватися гірше – і залишитися щасливими. Соціолог Володимир Паніотто – про те, як українців змінив рік війни. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/vtratiti-dokhodi-perezhiti-rozluku-pochuvatis-girshe-i-zalishitis-shchaslivimi-sotsiolog-volodimir-paniotto-pro-te-yak-ukraintsiv-zminiv-rik-viyni-15032023-12333> (дата звернення: 15.03.2023).

25. Лісничук О. Пошуки формули „нового суспільного договору” після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 231–243.

26. Кулаков А. Діалог про суспільну угоду як рецепт стійкості нації та відбудови після перемоги. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/03/1/253124/> (дата звернення: 10.03.2023).

27. Новий громадський договір для України. Або що робити з армією після Перемоги? URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/552092-noviy-gromadskiy-dogovir-dlya-ukrajini-abo-shcho-robiti-z-armiyeyu-pislya-peremogi> (дата звернення: 10.03.2023).

28. Конституція України буде змінена після війни – Корнієнко. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/256521-konstitutsiya-ukrainy-budet-izmenena-posle-voynu-kornienko> (дата звернення: 10.03.2023).

29. Wang V., Suhrke A. and Tjønneland E. Governance Interventions in Post-war Situations: Lessons Learned. Bergen : Chr. Michelsen Institute, 2005. 22 p.

30. Doornbos M. Research-led policy deliberation in Eritrea and Somalia: searching to overcome institutional gaps. *African pastoralism: conflict, institutions and governance*. London : Pluto Press, 2001. P. 278–292.

31. Joram S., Conversi D. Deliberation and Democracy at the End of Armed Conflict: Postconflict Opportunities in the Basque Country. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 53–72.

32. Barnett M. Building a Republican Peace: Stabilizing States after War. *Quarterly Journal: International Security*. 2006. Vol. 30. No. 4. P. 87–112.

33. Maddison S. When Deliberation Remains Out of Reach: The Role of Agonistic Engagement in Divided Societies. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 189–205.

34. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF> (дата звернення: 11.03.2023).

35. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/950-2007-%D0%BF> (дата звернення: 11.03.2023).

36. Про затвердження Порядку проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2022 р. № 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/90-2022-%D0%BF> (дата звернення: 11.03.2023).

37. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.03.2023).

38. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17> (дата звернення: 11.03.2023).

39. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2059-19> (дата звернення: 11.03.2023).

40. Інформаційно-аналітичні матеріали про проведення консультацій з громадськістю. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskistyuu/informacijno-analitichni-materiali> (дата звернення: 12.03.2023 р.).

41. Яку небезпеку може нести хутряна ферма на Волині. URL: <https://pershyj.com/p-yaku-nebezpeku-mozhe-nesti-hutryana-ferma-na-volini-video-34884> (дата звернення: 12.03.2023).

42. Андрійчук Т. С. Посилення механізмів деліберативної демократії для належного врядування в Україні. *Політикус*. 2022. Вип. 2. С. 7–13.

43. У „Дію” додали опитування. Соціологи кажуть, що вони не принесуть користі. Що не так з „цифровим народовладдям”. URL: <https://forbes.ua/inside/zelenskiy-khoche-bezkoshtovno-rozdati-ukraintsyam-smartfoni-i-provoditi-opituvannya-cherez-diyu-chi-khoroshi-tse-idei-08022022-3573> (дата звернення: 12.03.2023).

44. Діалог у реформах: інструкція з експлуатації : алгоритм та посібник для публічних службовців / за ред. Д. Проценко. Київ : Ваїте, 2020. 70 с.

45. Діалог у місцевих громадах : рекомендації для органів місцевого самоврядування / Інститут миру та порозуміння; Ініціатива „За мирні зміни”. Київ, 2018. 22 с.

46. Звіт за результатами серії діалогових партнерських зустрічей „Приєднання громад до міст обласного значення та ОТГ” в Київській, Донецькій, Львівській, Одеській, Дніпропетровській та Харківській областях. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/459928> (дата звернення: 12.03.2023).

47. Зміни до Конституції у частині децентралізації через консенсус : Звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій. Київ, 2021. 480 с.

48. Українські лідери обговорюють принципи нового суспільного договору. URL: https://lb.ua/blog/aspen_institute_kyiv/520404_ukrainski_lideri_obgovoryuyut.html (дата звернення: 12.03.2023).

49. План відновлення України: обговорення відновлення охорони здоров'я, інформаційної та медіа політики, політики ідентичності, історичної пам'яті та мовної політики. URL: <https://www.prostir.ua/event/plan-vidnovlennya-ukrajiny>

obhovorennya-vidnovlennya-ohorony-zdorovya-informatsijnoji-ta-media-polityku-polityku-identychnosti-istorychnoji-pamyati-ta-movnoji-polityku/ (дата звернення: 12.03.2023).

50. Про затвердження плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.02.2023 р. № 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/160-2023-%D1%80> (дата звернення: 13.03.2023).

51. Запрошення громад до участі в проєкті з впровадження нових методик вирішення конфліктів та посилення згуртованості. URL: <https://ngonetwork.org.ua/zaproshehnyia-gromad-do-uchasti-v-proyektii-z-vprovadzhehnyia-novyh-metodyk-vyrishennya-konfliktiv-ta-posylennya-zgurtovanosti/> (дата звернення: 13.03.2023).

52. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи розпочинає новий проєкт для посилення місцевої демократії в Україні. URL: <https://www.prostir.ua/?news=kongres-mistsevyh-ta-rehionalnyh-vlad-rady-evropy-rozpochynaje-novyy-proekt-dlya-posylennya-mistsevoji-demokratiji-v-ukrajini> (дата звернення: 13.03.2023).

53. Дорога життя і стадіон Чемпіон. Як Ірпін Reconstruction Summit планує відновлювати Ірпін. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/how-it-works-city/336733-irpin-rekonstruktsiya> (дата звернення: 13.03.2023).

54. Відродження Маріуполя. Чи не зарано говорити про відновлення міста – погляд мешканців та експертів. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/vidnovlennya-mariupolya-chi-ne-rano-cim-zaymatisya-dumka-zhiveliv-mista-ta-ekspertiv-50305993.html> (дата звернення: 13.03.2023).

References

1. Dryzek J. S., Niemeyer S. 1 Deliberative Turns. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford, 2010. P. 3–18.
2. Elster J. (ed.). *Deliberative Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 477 p.
3. Chambe S. Deliberative Democratic Theory. *Annual Review of Political Science*. 2003. Vol. 6. P. 307–326.
4. Public Consultation on a Draft Recommendation on Deliberative Democracy / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/good-governance/-/public-consultation-on-a-draft-recommendation-on-deliberative-democracy>
5. Eight ways to institutionalise deliberative democracy / OECD. URL: <https://www.oecd.org/gov/open-government/eight-ways-to-institutionalise-deliberative-democracy.htm>.
6. Deliberation. Getting Policy-Making Out from Behind Closed Doors / The Open Government Partnership Practice Group on Dialogue and Deliberation. URL: https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2019/06/Deliberation_Getting-Policy-Making-Out_20190517.pdf.
7. Blockmans S., Russack S. *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. Brussels, London : CEPS; Rowman & Littlefield International, 2020. 383 p.
8. EuroPolis: A Deliberative Polity-making Project. URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/225314>
9. Dryzek J. S. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford : Oxford University Press, 2012.
10. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S. & others. *A Systemic Approach to Deliberative Democracy. Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge :

Cambridge University Press, 2012. P. 1–26.

11. Andersen V., Hansen K. How Deliberation Makes Better Citizens: The Danish Deliberative Poll on the euro. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. P. 531–556.

12. Fishkin J., Luskin R., Jowell R. Deliberative Polling and Public Consultation. *Parliamentary Affairs*. 2000. Vol. 53. Issue 4. P. 657–666.

13. Burchardt T. Deliberative research as a tool to make value judgements. *Qualitative Research*. 2014. Vol. 14 (3). P. 353–370.

14. McCoy M., Scully P. Deliberative Dialogue to Expand Civic Engagement: What Kind of Talk Does Democracy need? *National Civic Review*. 2002. Vol. 91. No. 2. P. 117–134.

15. Lafont C. *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 288 p.

16. Warren M. Participatory Deliberative Democracy in Complex Mass Societies. *Journal of Deliberative Democracy*. 2020. No. 16 (2). P. 81–88.

17. Tokovenko O. S., Tretiak O. A. Publichna sfera polityky ta deliberatyvna demokratsiia: kryterii demarkatsii. *Epistemolohichni doslidzhennia v filosofii, sotsialnykh i politychnykh naukakh*. 2020. No. 3 (1). S. 241–250. (Public sphere of politics and deliberative democracy: demarcation criteria).

18. Rotar N. Transformatsiia markeriv teorii deliberatyvnoi demokratsii v suchasni politychnii nautsi. *Mediaforum*. 2022. No. 10. S. 25–42. (Transformation of markers of the deliberative democracy theory in modern political science).

19. Shaihorodskyy Yu. Zh. Politychna kultura yak chynnyk rozvytku demokratychnoho politychnoho rezhymu v Ukraini. *Zminy politychnykh rezhymiv i perspektyvy zmitsnennia demokratsii v Ukraini : monohrafiia*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 304–351. (Political culture as a factor in the development of a democratic political regime in Ukraine).

20. Kompleksne doslidzhennia: yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku / Sotsiolohichna hrupa „Reitynh”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (A comprehensive research: how the war changed me and the country. Results of the year).

21. Politychni pidsumky 2022 roku: otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv (hruden 2022 r.) / Tsentrazumkova. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-gruden-2022r> (Political results of 2022: citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities, trust in social institutions (December 2022)).

22. Mistseve samovriaduvannia ta terytorialna orhanizatsiia vlady (u konteksti shyrokomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia) / Kyivskyy mizhnarodnyy instytut sotsiolohii. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1164&page=1&fbclid=IwAR3_yeP3uP435fFpSsOC9VV4CJ7hhlh2-WxNIB_YXmrAglYkjhizpM2Zu4 (Local self-government and territorial organization of power (in the context of a large-scale Russian invasion)).

23. Zvit za rezultatamy doslidzhennia potreb ta zapytiv hromad, pov'iazanykh iz vyklykamy, yaki z'ivaylysia vnaslidok povnomasshtabnoho vtorhnennia RF. Kyiv, 2022. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/1099/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-new_08.08.pdf. (Report on the results of a research of the needs and requests of communities related to the challenges that appeared because of

the full-scale invasion of the Russian Federation).

24. Vtratytu dokhody, perezhyty rozluku, pochuvatysia hirshe – i zalyshatysia shchaslyvymy. Sotsioloh Volodymyr Paniotto – pro te, yak ukrainsiv zminyv rik viiny. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/vtratiti-dokhodi-perezhiti-rozluku-pochuvatysia-girshe-i-zalishitis-shchaslivimi-sotsiolog-volodimir-paniotto-pro-te-yak-ukrainsiv-zminiv-rik-viyni-15032023-12333> (Lose income, experience separation, feel worse – and remain happy. Sociologist Volodymyr Paniotto – about how Ukrainians were changed by the war year).

25. Lisnychuk O. Poshuky formuly „novoho suspilnoho dohovoru” pislia Yevromaidanu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2017. Vyp. 5–6. S. 231–243. (The search for a formula for a „new social contract” after Euromaidan).

26. Kulakov A. Dialoh pro suspilnu uhodu yak retsept stiikosti natsii ta vidbudovy pislia peremohy. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/03/1/253124/> (Social contract dialogue as a recipe for national stability and post-victory reconstruction).

27. Novyi hromadskiy dohovir dlia Ukrainy. Abo shcho robyty z armiieiu pislia Peremohy? URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/552092-noviy-gromadskiy-dogovir-dlya-ukrajini-abo-shcho-robiti-z-armiyeyu-pislya-peremogi> (A new social contract for Ukraine. Or what to do with the army after the Victory?).

28. Konstytutsiia Ukrainy bude zminena pislia viiny – Korniienko. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/256521-konstitutsiya-ukrainy-budet-izmenena-posle-voyny-kornienko> (The Constitution of Ukraine will be changed after the war – Kornienko).

29. Wang V., Suhrke A. and Tjønneland E. Governance Interventions in Post-war Situations: Lessons Learned. Bergen : Chr. Michelsen Institute, 2005. 22 p.

30. Doornbos M. Research-led policy deliberation in Eritrea and Somalia: searching to overcome institutional gaps. *African pastoralism: conflict, institutions and government*. London : Pluto Press, 2001. P. 278–292.

31. Jeram S., Conversi D. Deliberation and Democracy at the End of Armed Conflict: Postconflict Opportunities in the Basque Country. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 53–72.

32. Barnett M. Building a Republican Peace: Stabilizing States after War. *Quarterly Journal: International Security*. 2006. Vol. 30. No. 4. P. 87–112.

33. Maddison S. When Deliberation Remains Out of Reach: The Role of Agonistic Engagement in Divided Societies. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 189–205.

34. Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.11.2010 No. 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF> (On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.11.2010 No. 996).

35. Pro zatverdzhennia Rehlamentu Kabinetu Ministriv Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.07.2007 No. 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/950-2007-%D0%BF> (On the approval of the Regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 18.07.2007 No. 950).

36. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia opytuvannia shchodo initsiatyv, spriamovanykh na vyrishennia pytan derzhavnoho upravlinnia u riznykh sferakh suspilnoho zhyttia, na Yedynomu derzhavnomu vebportali elektronnykh posluh : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.02.2022 r. No. 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/90-2022-%D0%BF> (On the approval of the Procedure for conducting a survey on initiatives aimed at solving issues of public administration in various spheres

of public life, on the Unified State Web Portal of Electronic Services : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07.02.2022 No. 90).

37. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.05.1997r. No. 280/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-%D0%B2%D1%80> (On local self-government in Ukraine : Law of Ukraine dated 21.05.1997 No. 280/97-VR).

38. Pro rehulivannia mistobudivnoi diialnosti : Zakon Ukrainy vid 17.02.2011r. No. 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17> (On regulation of urban planning activities : Law of Ukraine dated 17.02.2011 No. 3038-VI).

39. Pro otsinku vplyvu na dovkillia : Zakon Ukrainy vid 23.05.2017 r. No. 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2059-19> (On environmental impact assessment : Law of Ukraine dated 23.05.2017 No. 2059-VIII).

40. Informatsiino-analitychni materialy pro provedennia konsultatsii z hromadskistiu. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskisty/informacijno-analitichni-materiali> (Informational and analytical materials on conducting consultations with the public).

41. Yaku nebezpeku mozhe nesty khutriana ferma na Volyni. URL: <https://pershyj.com/p-yaku-nebezpeku-mozhe-nesti-hutryana-ferma-na-volini-video-34884> (What danger can a fur farm in Volyn carry).

42. Andriichuk T. S. Posylennia mekhanizmiv deliberativnoi demokratii dlia nalezhnoho vriaduvannia v Ukraini. *Politykus*. 2022. Vyp. 2. S. 7–13. (Strengthening the mechanisms of deliberative democracy for good governance in Ukraine).

43. U „Diiu” dodaly opytuvannia. Sotsiolozy kazhut, shcho vony ne prynesut korysti. Shcho ne tak z „tsyfrovyim narodovladdiam”. URL: <https://forbes.ua/inside/zelenskiy-khoche-bezkoshtovno-rozdati-ukraintsyam-smartfoni-i-provoditi-opytuvannya-cherez-diyu-chi-khoroshi-tse-idei-08022022-3573> (A survey was added to „Diya”. Sociologists say that they will not bring any benefit. What's wrong with „digital people's government”).

44. Dialoh u reformakh: instruktsiia z ekspluatatsii : alhorytm ta posibnyk dlia publichnykh sluzhbovtziv / za red. D. Protsenko. Kyiv : Vaite, 2020. 70 s. (Dialogue in reforms: operating instructions).

45. Dialoh u mistsevykh hromadakh : rekomendatsii dlia orhaniv mistsevoho samovriaduvannia / Instytut myru ta porozuminnia; Initsiatyva „Za myrni zminy”. Kyiv, 2018. 22 s. (Dialogue in local communities : recommendations for local self-government bodies).

46. Zvit za rezultatamy serii dialohovykh partnerskykh zustrichei „Pryiednannia hromad do mist oblasnoho znachennia ta OTH” v Kyivskii, Donetskii, Lvivskii, Odeskii, Dnipropetrovskii ta Kharkivskii oblastiakh. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/459928> (Report on the results of a series of dialogic partnership meetings „Joining communities to cities of regional significance and OTG” in Kyiv, Donetsk, Lviv, Odesa, Dnipropetrovsk and Kharkiv regions).

47. Zminy do Konstytutsii u chastyni detsentralizatsii cherez consensus : Zvit za rezultatamy inkluzyvnykh pozaparlamentskykh publichnykh konsultatsii. Kyiv, 2021. 480 s. (Amendments to the Constitution in terms of decentralization through consensus : Report on the results of inclusive extra-parliamentary public consultations).

48. Ukrainski lidery obhovoriuiut pryntsypy novoho suspilnoho dohovoru. URL: https://lb.ua/blog/aspen_institute_kyiv/520404_ukrainski_lideri_obgovoryuyut.html (Ukrainian leaders discuss the principles of a new social contract).

49. Plan vidnovlennia Ukrainy: obhovorennia vidnovlennia okhorony zdorov'ia, informatsiinoi ta media polityky, polityky identychnosti, istorychnoi pam'iaty ta movnoi polityky. URL: <https://www.prostir.ua/event/plan-vidnovlennya-ukrajiny->

obhovorennya-vidnovlennya-ohorony-zdorovya-informatsijnoji-ta-media-polityky-polityky-identychnosti-istorychnoji-pamyati-ta-movnoji-polityky/ (Ukraine's recovery plan: discussion of health care recovery, information and media policy, identity policy, historical memory and language policy).

50. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv do 2024 roku shchodo realizatsii Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky : Pozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.02.2023 No. 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/160-2023-%D1%80> (On the approval of the plan of measures until 2024 regarding the implementation of the National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine for 2021–2026 : order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 14.02.2023 No. 160).

51. Zaproshennia hromad do uchasti v proiekti z vprovadzhennia novykh metodyk vyrishennia konfliktiv ta posylennia zghurtovanosti. URL: <https://ngonetwork.org.ua/zaproshennya-gromad-do-uchasti-v-proyekti-z-vprovadzhennya-novykh-metodyk-vyrishennya-konfliktiv-ta-posylennya-zgurtovanosti/> (Invitation of communities to participate in the project on the implementation of new methods of conflict resolution and strengthening of cohesion).

52. Konhres mistsevykh ta rehionalnykh vlad Rady Yevropy rozpochynaie novyi proekt dlia posylennia mistsevoi demokratii v Ukraini. URL: <https://www.prostir.ua/?news=konhres-mistsevyh-ta-rehionalnyh-vlad-rady-evropy-rozpochynaje-novyj-proekt-dlya-posylennya-mistsevoji-demokratiji-v-ukrajini> (The Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe is launching a new project to strengthen local democracy in Ukraine).

53. Doroha zhyttia i stadion Chempion. Yak Irpin Reconstruction Summit planuie vidnovliuvaty Irpin. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/how-it-works-city/336733-irpin-rekonstruktsiya> (The road of life and the Champion stadium. How the Irpin Reconstruction Summit plans to rebuild Irpin).

54. Vidrodzhennia Mariupolia. Chy ne zarano hovoryty pro vidnovlennia mista – pohliad meshkantsiv ta ekspertiv. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/vidnovlennya-mariupolya-chi-ne-rano-cim-zaymatisya-dumka-zhiveliv-mista-ta-ekspertiv-50305993.html> (Revival of Mariupol. Is it too early to talk about the restoration of the city – the view of residents and experts).

Стаття надійшла до редакції 15.03.2023